DE SAMENSTELLING EN DE STRUCTUUR VAN DE BRUGSE HUISHOUDENS IN HET BEGIN VAN DE 19de EEUW (1)

door

Eddy VAN LOOCKE
Licentiaat geschiedenis (R.U.G.)

INLEIDING

De studie van het uitzicht en de samenstelling van de huishoudens vormt een belangrijke problematiek daar deze kleinste bestaande sociale eenheden de hoeksteen vormen van alle reële maatschappijen. Deze sociale "unit" treedt universeel op als de voornaamste karaktervormende en algemeen sociaal determinerende factor. Dit zal hier o.a. geïllustreerd worden in de bespreking van de plaats van het kind in deze structuur, de invloed van inwonende familie op het huwelijksleven, de rol van de logeerders enz...

Voor we aan de bespreking beginnen is het wel nuttig eerst de termen huishouden en gezin te verklaren. Dergelijke sociologische begrippen laten zich echter moeilijk in een exacte definitie vatten zodat er a.h.w. evenveel definities als gezinssociologische werken bestaan. Over het begrip "gezin" is men het meestal wel eens. Het bestaat alleen uit samenwonende personen verbonden door een huwelijksband. Dit betekent dus concreet de ouders en de kinderen. Naast het gezin wordt ook de inwoning tot het huishouden gerekend. Nu vormen die inwoners een zeer heterogene groep, die we moeilijk kunnen definiëren. Veelal wordt door Belgische auteurs de bepaling vooropgesteld die als basis werd genomen voor de volkstel-

(1) Dit artikel beslaat ongeveer het laatste hoofdstuk van onze licentiaatsverhandeling : *Demografische kenmerken van een stedelijke populatie in een transitiefase; test-case : Brugge in het begin van de 19de eeuw.* Promotor : Dr. C. Vandenbroeke, R.U.G., academiejaar 1978-1979.

ling van 1947 (2). Maar ook deze definitie is niet helemaal duidelijk en omzeilt de belangrijkste problemen. Bij een historische reconstructie van de huishoudstructuur vindt de onderzoeker veelal reeds een indeling van de bevolking in de gebruikte bron (bv. een volkstelling). Soms stelt men dan voor om die indeling over te nemen (3). Dit procédé kan zeker niet worden veralgemeend. Voor de telling van 1815 te Brugge bv. was de bevolking ingedeeld per huisnummer (4). Het ware een grove fout om alle huisbewoners tot één huishouden te rekenen. Historici gaan meestal empirisch te werk en verkiezen eerder een omschrijving te geven van het begrip dan een abstracte definitie. P. Laslett meent dat : "Its consists and consisted of those who share the same physical space for the purpose of eating, sleeping, taking rest and leisure, growing up, child-rearing and procreating" (5). P.M.M. Klep sluit daarbij aan : "Een huishouden bestaat uit personen met gemeenschappelijke kenmerken, nl. onder hetzelfde dak wonen, deelnemen aan dezelfde aktiviteiten zoals produceren, consumeren en opvoeding en de aanwezigheid van een bloedverwantschap of huwelijk (6). Een belangrijk verschil is dat P. Laslett spreekt van "eenzelfde woonruimte" en niet van "eenzelfde huis" zoals P. Klep (zie verder).

Uit deze verscheidene concepten hebben we enkele kriteria afgeleid waaraan een huishouden moet voldoen. Daarna werd hun bruikbaarheid in functie van de bron nagegaan. In de verschillende bepalingen werd er steeds op gewezen dat het om personen gaat die

(2) "Unité simple ou collective, constituée soit par une personne vivant seule soit par la réunion de deux ou plusieurs qui, unies ou non par des liens de famille, résident habituellement dans une même habitation et y ont une vie commune."
E. HELIN, "La taille des ménages avant la révolution industrielle : le cas de Liège en 1801", *Recherches économiques de Louvain*, XXXV, 1969, 4, p. 235.
(3) Zie o.a. P.M.M. KLEP, "Het huishouden in westelijk Noord-Brabant : structuur en ontwikkeling, 1750-1849", *AAG bijdragen*, 18, Wageningen, 1973, p. 26.
(4) Nagenoeg alle gegevens in dit artikel zijn gebaseerd op die volkstelling. Voor bronnenkritiek verwijzen wij naar onze verhandeling pp. 78-85.
(5) P. LASLETT & R. WALL ed., *Household and family in past time*, Cambridge, University Press, 1972, p. 24.
(6) P.M.M. KLEP, *art.cit.*, p. 27.

samen in dezelfde woning verblijven. Deze norm zal dan ook hier worden gehanteerd. Daarnaast bestaat er tussen deze personen een zekere verwantschap of relatie. De leden zijn in belangrijke zaken op elkaar aangewezen (zie Klep en Laslett). Aan de hand daarvan kunnen we zonder veel moeite het huishouden samenstellen uit het gezin (ouders en kinderen) en de inwoning, bestaande uit familieleden van het gezinshoofd of eventueel van zijn partner en het dienstpersoneel. Alleen de logeerders, bezoekers of onderhuurders stellen nog een complex probleem dat vooral ontstaat doordat deze personen een zeer heterogene groep vormen. Ze bevinden zich allen ergens tussen twee extreme situaties. Een logeerder kan nl. helemaal zelfstandig één of meerdere kamers betrekken en zijn relatie tot de medebewoners beperken tot het uitwisselen van beleefdheden. Daarnaast bestaat er een andere categorie die zeer sterk verbonden is met een bepaald gezinshoofd. Er kan samen worden gegeten, ontspanning genomen enz... Hier bestaat dus een nauwe relatie zoals in de diverse bepalingen vooropgesteld. Uiteraard zijn er zeer vele tussenvormen aanwezig. Het is evident dat alleen zij, aansluitend bij de 2de categorie als lid van het huishouden kunnen worden beschouwd. Uit het beschikbare bronnenmateriaal is het echter onmogelijk om de graad van wederzijds contact te bepalen. Niettemin menen we een norm te hebben gevonden die een betrouwbaar beeld van de werkelijkheid geeft. Het is duidelijk dat een logeerder in een arbeiderswoning geen aparte kamer kon betrekken en zeker tot de 2de groep dient te worden gerekend. Omgekeerd is het helemaal niet vanzelfsprekend dat een kostganger in het stadscentrum geen sterke binding zou hebben met de medebewoners.

Sommige auteurs laten deze problematiek discreet ter zijde en beschouwen de huishoudens met kostgangers als een apart geval. Dit is begrijpelijk daar er in plattelandsgemeenten, waarover deze studies overwegend gaan, zeer weinig dergelijke huishoudens voorkwamen. Voor de stad ligt de zaak evenwel anders. De meeste auteurs nemen ze gewoon op in het huishouden (bv. P. Klep voor Noord-Brabant, F. Daelemans voor Leiden, H. Van Dijk voor Rotterdam, M. Anderson voor Preston ...) (7). Het is duidelijk dat, welke oplossing men

(7) P. KLEP, *art. cit.* F. DAELEMANS, "Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek", *A.A.G. Bijdragen*, 19, 1975, pp. 197-215. H. VAN DIJK, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*, Schiedam,

ook voorstaat, er toch steeds een fout wordt gemaakt.

De kostgangers worden door ons als lid van het huishouden beschouwd indien er geen duidelijk aanwijsbare relatie bestaat (in de praktijk is dat een familierelatie) tussen de persoon in kwestie en één of meerdere andere, in dat huis verblijvende, kostgangers. Indien dergelijke verhouding wel aanwezig is, vormen de betrokken personen een heel nieuw huishouden. We zijn er ons ten volle van bewust dat deze criteria eveneens arbitrair zijn maar het leek ons de beste oplossing. Het grootste nadeel schuilt hierin dat het aantal alleenwonende, "onafhankelijke" kostgangers zal worden onderschat, terwijl aan elkaar verwante kostgangers toch nauwe relaties met het huishouden kunnen hebben, en dus in feite van dat huishouden deel uitmaken.

Eenmaal de nodige bruikbare criteria opgesteld moesten nog de huishoudtypes worden bepaald. Hierbij deden we, mits een kleine aanpassing, beroep op de structuren voorgesteld door P. Laslett (8). Er volgt hieronder een overzicht van zijn kategorieën en klassen.

1. Alleenstaanden :	a. weduwe-weduwnaar
	b. ongehuwd of onbekende burgerlijke stand
2. Geen gezin vormend (No family)	a. samenwonende broers en zussen
	b. samenwonende andere verwanten
	c. niet aanwijsbaar verwante personen
3. Kerngezinnen (SFH : Simple family households)	a. alleen gehuwde koppels
	b. gehuwde koppels met kind(eren)
	c. weduwnaars met kind(eren)
	d. weduwen met kind(eren)
4. Uitgebreide huishoudens (EFH : Extended family households)	a. naar boven uitgebreid
	b. naar beneden uitgebreid
	c. lateraal uitgebreid
5. Samengestelde huishoudens (MFH : Multiple family households)	a. secondaire kern(en) "omhoog"
	b. secondaire kern(en) "omlaag"
	c. meerdere laterale kernen
	d. weesgezinnen (frérèches)
	e. andere

1976, XX-376 p. M. ANDERSON, *Family structure in nineteenth century. Lancashire*, Cambridge, 1971.

(8) P. LASLETT, *Familylife and illicit love in earlier generations*, Cambridge, 1977.

Het dienstpersoneel en de kostgangers vervullen een neutrale rol in die structuur. Daarom worden beide groepen afzonderlijk besproken. Bij de alleenstaanden werd nog een subgroep C voor de ongehuwde moeders gevoegd die relatief talrijk waren te Brugge. De 2de en 3de groep werden niet gewijzigd. De vierde kategorie bevat de huishoudens met inwonende familie. Naar boven uitgebreid betekent dat er één of meer personen van een oudere generatie inwonen. Uitgebreide huishoudens naar beneden bevatten verwanten van een jongere generatie dan het huishoudhoofd. Lateraal impliceert dus een zelfde generatie. In de 5de kategorie (samengestelde of meervoudige) huishoudens zijn twee of meer kernen vervat. Die kunnen eveneens van een jongere, oudere of zelfde generatie zijn. Onder weesgezinnen verstaat P. Laslett het samen één huishouden vormen van gehuwde broers en zussen. Andere auteurs nemen ook het type 2a bij deze groep.

Historiserende sociologen (o.m. F. Leplay en E.W. Hofstee) meenden wel eens een evolutie in de huishoudstructuur op te merken (9). In de 18de en begin 19de eeuw zouden de uitgebreide en samengestelde huishoudens zeer talrijk zijn geweest door onder meer de gebrekkige vestigingsmogelijkheden voor nieuwe gezinnen, culturele en familiale tradities enz... In de loop van de 19de en de 20ste eeuw zou dan een individualisering van het gezin zijn opgetreden. Reeds herhaalde malen werd deze stelling weerlegd (10). Het is onweerlegbaar bewezen dat men in West-Europa, op regionale uitzonderingen na (bv. Zuid-West-Frankrijk of Noord-Oost-Nederland) steeds te doen heeft met een overwicht aan "simple family households" wat Klep "gewone gezinnen, maar anderen ook "kerngezinnen" noemen.

Toch moet een zekere restrictie worden gemaakt. Lutz Berkner poneert dat hoewel het statisch uitzicht van de huishoudens (via tel-

(9) E.W. HOFSTEE, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische achterhoek*, Assen, 1959. F. LEPLAY, *La réforme sociale en France déduite de l'observation comparée des peuples européens*, Tours, 1872, 3 vol.

(10) Zie o.a. A.M. VAN DER WOUDE, "De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden", *AAG*, 15, 1970, p. 238; P.M.M. KLEP, *art. cit.*, pp. 28-29; C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur en gezinstypologie in Zuid-Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regiem", *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XVIII, 1976, pp. 300-301.

ling) wijst op een meerderheid aan kerngezinnen de meeste personen op een bepaald ogenblik van hun leven in een ander type huishouden hebben verbleven. We moeten dus eveneens de "developmental cycle of the household" in ons onderzoek betrekken (11).

In de hiernavolgende paragrafen pogen we een klaarder beeld te brengen in de situatie te Brugge in het begin van de 19de eeuw.

DE HUISHOUDSTRUCTUUR VAN DE BEVOLKING

Gewapend met de voorgestelde techniek is het mogelijk om ook voor Brugge de huishoudstructuur af te leiden. Volgens de recente theorieën moeten we ons dus verwachten aan een meerderheid van kerngezinnen. Men poneerde vroeger wel eens dat uitgebreide gezinnen vooral bij de armste bevolkingsgroepen zouden voorkomen, daar die het minst mogelijkheden hadden om zelf een nieuw gezin te stichten. Het is daarom nuttig om tevens naar verschillen te zoeken tussen de beroepsklassen. Tabel 1 toont het belang van de verschillende structuren volgens het beroep van het huishoudhoofd. Het overwicht van de kernfamilies is ook hier zeer duidelijk (70,6%). De uitgebreide en meervoudige gezinnen zijn samen slechts goed voor 14,56%. Brugge was toen economisch zwak zodat er zeker vestigingsmoeilijkheden waren (12). Dit komt evenwel niet tot uiting in een groot aantal huishoudens met inwonende familie. De kinderen huwden laat of gingen samenwonen bij andere huishoudens. Ouders gingen niet zo vlug bij hun (gehuwde) kinderen inwonen (of omgekeerd). Men heeft blijkbaar de voorkeur om met enkelen samen een huishouden te vormen (type 2c) of de armsten verdwijnen in de hospicen. De verschillende componenten zullen in de volgende paragraaf gedetailleerder worden besproken. Dus ook hier faalt de theorie van de historiserende sociologen. Het grote overwicht kerngezinnen bestond te Brugge reeds in het begin van de 19de eeuw.

De indeling per beroepsklasse vertoont weinig schakeringen. Steeds was het 3de type overwegend in tegenstelling tot vooral types

(11) L.K. BERKNER, "The stem family and the developmental cycle of the peasant household. An eighteenth-century Austrian example", *The American Historical Review*, LXXVII, 1972, 2, p. 398.
(12) Zie o.a. E. VAN LOOCKE, *op.cit.*, dl. 1.

TABEL 1 :

DE HUISHOUDSTRUCTUUR OVER DE VERSCHILLENDE BEROEPSKLASSEN

Type (*)	I	II	III	IV	V	VI	VIII	IX	X	onb.	Tot.	%
1. Alleenstaanden	-	14	5	-	-	4	6	3	2	-	34	4,71
a.	-	5	2	-	-	-	1	-	2	-	10	1,39
b.	-	4	3	-	-	4	5	3	-	-	19	2,63
c.	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	5	0,69
2. Afwezigheid huwelijksband	1	47	5	-	-	2	9	5	3	1	73	10,12
a.	-	21	3	-	-	-	3	2	-	-	29	4,02
b.	-	6	1	-	-	-	1	-	-	1	9	1,25
c.	1	20	1	-	-	2	5	3	3	-	35	4,85
3. SFH (kerngezinnen)	17	273	54	15	8	10	16	104	12	-	509	70,6
a.	5	53	17	3	1	2	3	21	7	-	112	15,53
b.	10	167	28	12	5	8	6	60	2	-	298	41,33
c.	2	17	1	-	1	-	4	6	1	-	32	4,44
d.	-	36	8	-	1	-	3	17	2	-	67	9,29
4. EFH (uitgebreide gezinnen)	6	47	13	1	-	1	3	15	2	1	89	12,34
a.	1	9	5	-	-	-	-	4	1	-	20	2,77
b.	1	7	2	-	-	1	-	1	1	-	12	1,66
c.	4	31	6	1	-	1	3	10	-	1	57	7,91
5. MFH (meervoudige gezinnen)	-	6	-	1	-	-	1	8	-	-	16	2,22
a.	-	4	-	-	-	-	-	2	-	-	6	0,83
b.	-	2	-	1	-	-	1	3	-	-	7	0,97
c.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
d.	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	3	0,42
Tot.	24	387	77	17	8	17	35	135	19	2	721	100

(*) I : Landbouw; II : Nijverheid; III : Handel; IV : Transport; V : Vrije beroepen; VI : Ambtenaren en bedienden, (VII : personeel); VIII : renteniers; IX : dagloners; X : zonder beroep.

1 en 5 (13). Dit komt omdat voor bepaalde groepen de steekproef klein uitviel, maar vooral doordat deze beroepsstructuur geen echte sociale stratificatie inhoudt en deze beroepskategorieën dus in feite sociaal heterogeen zijn.

De vergelijking tussen de huishoudstructuur van de knechten en deze van de meesters levert wel resultaten op (Tabel 2).

TABEL 2 :

HUISHOUDSTRUCTUUR IN PROCENT VAN DE MEESTERS (M) EN KNECHTEN (K)

	1	2	3	4	5	Tot.
M	1,70	6,84	70,08	17,95	3,42	100
K	3,86	12,86	71,70	10,61	0,96	100

Het is hier opvallend dat bij de meesters meer dan 1 op de 5 gezinnen uitgebreid of meervoudig is (21,37%) tegen slechts 11,57% bij de knechten. Het zijn dus eerder de rijkere of toch de financieel beter gesitueerden die het frekwentst verwanten opnemen (14). Reeds vooraf kan men twijfelen aan de stelling als zouden de armen instaan voor hun verwanten. Men verdiende amper genoeg om het eigen gezin te onderhouden (15). Het was dus wellicht onmogelijk om nog voor anderen (en dan nog veelal passieven) erbij te zorgen. Het blijkt daarenboven uit de cijfers dat het wellicht juist de armen zijn die tot de types 1 en 2 behoren. Op het platteland spelen nog andere factoren mee maar ook daar zien we een groter percentage huishoudens met verwanten bij de rijke boeren dan bij de arme boeren of de landarbeiders (16).

Er zijn nog weinig opzoekingen verricht over de huishoudstructuren van de Westeuropese steden. Voor Nederland zijn reeds meer

(13) Zie de indeling van P. Laslett : 1. Alleenstaanden, 2. Afwezigheid van huwelijksband, 3. Kerngezinnen, 4. Uitgebreide gezinnen, 5. Meervoudige gezinnen.
(14) J.L. FLANDRIN, *Familles, Parenté, maison, sexualité dans l'ancien société*, Paris, Hachette, 1976, p. 69.
(15) Zie o.a. E. VAN LOOCKE, *op.cit.*, deel I.
(16) P. KLEP, *art. cit.*, p. 32.

resultaten gekend (17). F. Daelemans berekende dat in Leiden (1581) 83,7% van de huishoudens kerngezinnen waren terwijl H. Roessingh zelfs een aandeel van 95% meende te zien voor de, weliswaar kleine, steden op de Veluwe in het midden van de 18de eeuw (18). Voor Engeland beschikken we over een steekproef in Preston (Lancashire) waar 73% kerngezinnen waren (19). Dit vergelijkingsmateriaal toont duidelijk aan dat het zgn. agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon zoals door E. Hofstee voorgesteld in deze gevallen niet bestond. Er was in de onderzochte gevallen een sterk individualisme.

Een onderzoek per leeftijdsklasse van de huishoudhoofden kan evenwel een genuanceerder resultaat opleveren (20). In tabel 3 werd het absoluut en procentueel aandeel bepaald van de verschillende huishoudtypes volgens de leeftijdsklasse van het huishoudhoofd.

Er is geen duidelijk overwicht van de types 4 en 5 (huishoudens met inwonende familie) in de jongste en de oudste leeftijdsklassen. Het is dus niet noodzakelijk zo dat pas gehuwde koppels nog een tijdje in het ouderlijk huis verblijven of hun ouders meenemen naar hun nieuwe woonst. We moeten wel opmerken dat het percentage voor type 5 in de jongste en de leeftijdsklasse 60-69 j. hoog ligt tegenover het gemiddelde. Dergelijk gedrag kwam dus wel voor maar niet zo frekwent als soms wordt voorgesteld. Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat ook de stelling van Lutz Berkner moet gerelativeerd worden. In een leerboek uit 1794 voor de "gewone mens" kwam ondermeer volgende passage : "... mijnen Vader heeft mijnen Groot-vader onderhouden, en nu dat hij oud is, ik geven hem brood,

(17) D. Morsa onderzocht één (landelijke) parochie van Hoei onder het Ancien Régime. Daar waren 76,16% kerngezinnen. D. MORSA, "Saint-Hilaire, een parochie van Hoei onder het Ancien Régime. Benadering van de Demografische, economische en sociale structuren", *Gemeentekrediet België*, CXXIII, 1978, p. 30.
(18) F. DAELEMANS, *op.cit.*, p. 154. H.K. ROESSINGH, "Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de 18de eeuw", *AAG-Bijdragen*, 13, 1965, p. 245.
(19) M. ANDERSON, *op.cit.*, p. 49.
(20) Luts K. Berkner konstateert voor het agrarische Heidenreichstein (1762) dat bij jonge en oude huishoudhoofden uitgebreide en samengestelde huishoudens overwegen. Op middelbare leeftijd is er een grote meerderheid kerngezinnen. L.K. BERKNER, *art.cit.*, p. 406.

TABEL 3 :

AANDEEL VAN DE HUISHOUDTYPES IN DE LEEFTIJDSKLASSEN
(abs. en %)

	1		2		3		4		5		Tot.	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
- 29 j.	3	4,35	6	8,70	53	76,81	4	5,80	3	4,35	69	100
30-39	5	3,76	4	3,01	103	77,44	19	14,29	2	1,50	133	100
40-49	6	3,21	17	9,09	135	72,19	26	13,90	3	1,60	187	100
50-59	5	3,45	19	13,10	104	71,72	14	9,66	3	2,07	145	100
60-69	4	3,57	16	14,28	72	64,28	15	13,39	5	4,46	112	100
70-79	9	17,30	7	13,46	27	51,92	9	17,30	-	-	52	100
80+	2	12,50	2	12,50	11	68,75	1	6,25	-	-	16	100
onb.	-	-	2	28,57	4	57,14	1	14,29	-	-	7	100
Tot.	34	4,71	73	10,12	509	70,60	89	12,34	16	2,22	721	100

en, indien het Godt belieft, mijne kinderen zullen mij bijstaan" (21). Dit citaat wijst er wellicht op dat dergelijke hulp volgens de auteur van het boek nog te weinig verstrekt werd.

De arbeiders en de dagloners konden immers met moeite hun eigen gezin onderhouden (22). Het was hen dus onmogelijk om nog een persoon ten laste erbij te nemen. Bij de rijken ging dat wel. Hoger werd dan ook aangetoond dat de ambachtsmeesters meer verwanten opnamen dan hun knechten.

Indien men al een hoge leeftijd bereikte, dan stond in de meeste gevallen geen gelukkige oude dag te wachten.

De vraag hoe de jonge gezinshoofden en de oude mensen zich financieel konden behelpen is nog steeds niet volledig beantwoord. Er is reeds op gewezen dat men lang thuis bleef vooraleer een huwelijk aan te gaan (23). Bij de analyse van de huishoudcomponenten zullen dus relatief veel oudere kinderen thuis worden gevonden. Bijna 1 op 10 ongehuwde huishoudhoofden jonger dan 30 jaar gingen samenwonen met verwanten (broers, zussen of andere verwanten) of zelfs met vreemden. Dit verschijnsel doet zich nog veel sterker voor bij

(21) F. VAN EECK (ed.), *Onderwijs der werklieden, arme landslieden en dienst-boden*, Brugge, 1794, p. 190.
(22) E. VAN LOOCKE, *op.cit.*, deel I.
(23) Dit is eveneens een factor die de geringe verspreiding van uitgebreide gezinnen helpt verklaren. E. VAN LOOCKE, *op.cit.*, p. 122.

de 60-plussers. Heel wat ouderen gaan samen een huishouden vormen, meestal met leeftijdsgenoten die niet tot de familie behoren. Dit gedrag berust op sociaal-economische gronden. De juiste relatie tussen die personen is nog niet onderzocht, maar wellicht gaat het om sociaal zwakken die door onderlinge steun pogen het financieel te bolwerken. Zo konden vooral de huispachten, die naast de voeding een flink deel van het gezinsbudget uitmaakten, gemakkelijker worden opgebracht. Naar het midden van de eeuw toe zullen deze kosten steeds zwaarder doorwegen voor de armen (zie ook de wet van Schwabe; hoe armer een gezin, hoe groter het aandeel van het gezinsbudget dat voor huishuur wordt uitgegeven). Er komen in dergelijke huishoudens overigens weinig personen zonder beroepsopgave voor. Een ander kenmerk is dat ze (vooral bij de ouderen) quasi allemaal uit vrouwen bestaan. Mannen waren sociaal-economisch niet zo zwak. De vrouwen werden gemiddeld ouder terwijl mannen vlugger een 2de huwelijk aangingen op oudere leeftijd. Het vrouwenaantal groeide overigens door de immigratie aan (ca. 60% van de inwijkelingen waren vrouwen).

Ook de gehuwde paren konden hun levenskosten drukken. Ongeveer 1 op 7 gezinnen was als onderverhuurder geregistreerd. Van de huishoudhoofden jonger dan 30 waren 27,54% onderhuurders tegenover slechts 10-13% in de leeftijdsklassen 40-59 j. Bij de 60+ kan geen noemenswaardige stijging worden opgemerkt. Het zijn dus vooral de jongste gezinnen die gaan samenwonen. In deze becijfering werden de gasthuishoudens niet betrokken. Uiteraard vormde het verlenen van gastvrijheid ook voor hen een financiële ruggesteun.

Voor de ouderen stond nog de mogelijkheid open om gebruik te maken van de caritatieve instellingen, met name de hospicen. In deze godshuizen verbleven ook heel wat inwijkelingen.

We zien dus dat de demografische spanning en een verpauperde bevolking niet noodzakelijk resulteert in een intensieve hulpverlening binnen de familie (in casu in dezelfde woonst verblijven). Ook daarbuiten waren tal van mogelijkheden om de nood enigszins te ontlopen. Niettemin waren familierelaties in het hele ancien regime en de 19de eeuw van primordiaal belang, vooral bij uitzonderlijke gebeurtenissen zoals geboorte, dood, ziekte of werkloosheid. We menen ook duidelijk aangetoond te hebben dat de oorzaken vooral op sociaal-economisch vlak liggen (24).

(24) Herhaaldelijk werd het primordiaal belang van de familieverbondenheid aangetoond. Het volstaat om te verwijzen naar 2 eminente auteurs. J.L. FLAN-

Na de bespreking van de huishoudstructuur moet zeker aandacht worden geschonken aan de grootte van de gezinnen of huishoudens. Ook hier is er een onderscheid tussen stad en platteland. Algemeen wordt voor de 18de-19de eeuw 4 à 5 personen vooropgesteld voor de steden tegenover 4,5 à 5,5 voor het platteland. Dit houdt verband met het grotere aandeel kleine huishoudens in de stedelijke gebieden. In de stad zelf zijn verschillen merkbaar tussen centrum en periferie (onder periferie verstaat men veelal de wijken buiten de muren), wat tevens een andere huishoudgrootte impliceert bij de gegoede bevolking dan bij de armen. Voorlopig zijn over deze problematiek weinig gegevens beschikbaar.

De gemiddelde huishoudgrootte te Brugge bedroeg 4,11 en was dus van dezelfde orde als voor de meeste Engelse, Noordfranse en Zuidnederlandse gemeenten in die periode. De meeste huishoudens varieerden tussen de 3 en de 7 personen (tot. 71,2% modus is 5). Aleenstaanden en zeer grote families kwamen zelden voor (zie tabel 4). In dit gemiddelde waren ook de kostgangers begrepen. Deze trokken het cijfer iets omhoog in de stad tegenover het platteland waar ze veel minder talrijk waren. Niettemin liggen de cijfers voor agrarische gemeenschappen hoger. Andere elementen speelden hier dus een rol (zie verder).

TABEL 4

DE HUISHOUDGROOTTE TE BRUGGE

Frekwentie	Aantal HH		Bevolking		Bev. Cum.	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	23	3,19	23	0,78	23	0,78
2	159	22,05	318	10,73	341	11,51
3	161	22,33	483	16,30	824	27,81
4	116	16,09	464	15,66	1288	43,47
5	99	13,73	495	16,71	1783	60,18
6	61	8,46	366	12,35	2149	72,53
7	43	5,96	301	10,16	2450	82,69
8	36	4,99	288	9,72	2798	92,41
9	12	1,66	108	3,64	2846	96,05
10	6	0,83	60	2,02	2906	98,07
11	4	0,55	44	1,48	2950	99,56
12	-	-	-	-	-	-
13	1	0,14	13	0,44	2963	100
Tot.	721	100	2963	100		

$\bar{x}$ = 4,109 modus = 5 (25).

DRIN, *op.cit.*, passim. M. ANDERSON, *op.cit.*, passim.

(25) De modus : de klasse waar het grootste aantal waarnemingen voorkomt.

In de onderstaande grafiek is de vergelijking opgenomen tussen Brugge (1815), York (1841), Luik (1801) en het agrarische Zuid-Vlaanderen (1796) (26).

VERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR GROOTTE

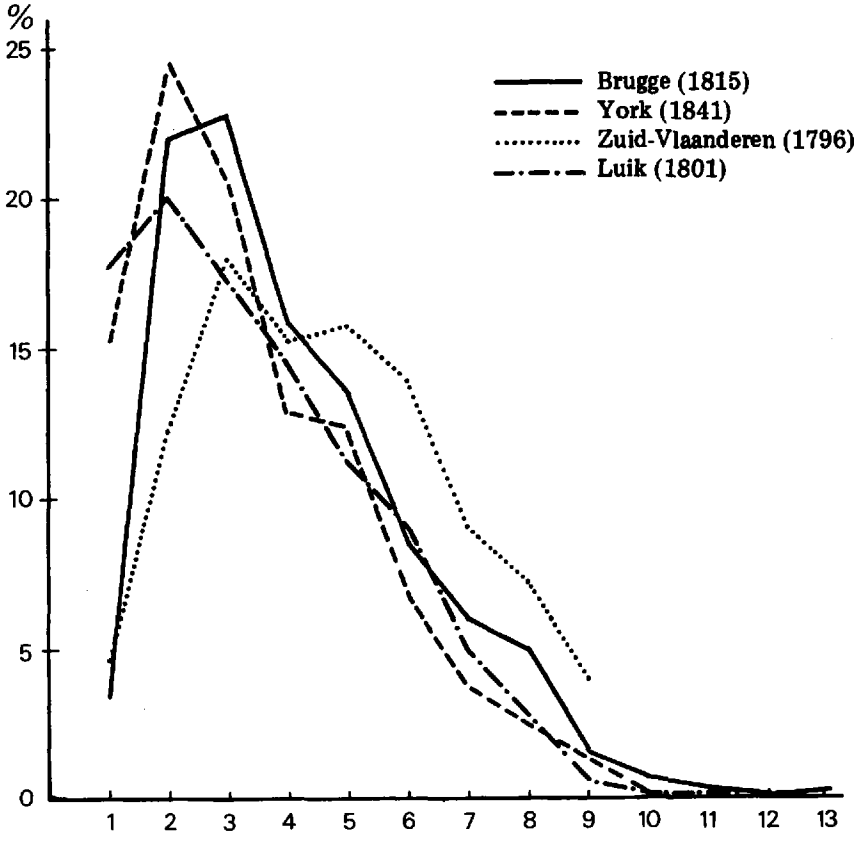

(26) A. ARMSTRONG, *Stability and change in an English County Town*, Cambridge, 1974, p. 176. C. VANDENBROEKE, *art. cit.*, p. 255. E. HELIN, *art.cit.*, p. 324.

We merken hier duidelijk het onderscheid tussen de steden en de plattelandsgemeenten. Vanaf 4 daalt de grafiek zeer snel voor Brugge en Luik. De huishoudens met meer dan 9 leden zijn vooral in de stad procentueel van zeer weinig belang. Het percentage huishoudens met hoogstens 3 leden was in het reeds gedeeltelijk geïndustrialiseerde Luik van dezelfde orde als voor de nog weinig of niet geïndustrialiseerde steden Brugge en York. De industrialisatie had dus blijkbaar niet onmiddellijk of rechtstreeks een kleiner worden van de gezinnen of huishoudens voor gevolg.

Tussen de sociale klassen bestonden eveneens verschillen. De beroepsklassen vallen niet samen met sociale klassen, daarom is de verschillende huishoudstructuur of -grootte op deze basis moeilijk interpreteerbaar. Toch vallen enkele markante aspecten op (zie bijlage 1).

De landbouwgezinnen in de stad blijken demografisch dicht aan te sluiten bij de economisch gelijkaardige huishoudens op het platteland (Huishoudgrootte = 4,79). De deelsectoren van de nijverheid vertonen een ongelijk patroon. Het grote cijfer voor de voedingsnijverheid valt wellicht toe te schrijven aan de aanwezigheid van personeel in tegenstelling tot de textielnijverheid die grotendeels bedreven werd door weduwen en alleenstaande vrouwen die veelal behoren tot de kleine huishoudtypes 1 en 2.

Een paar sectoren (bv. de metaalsector) bevatten slechts een klein aantal huishoudens die wegens de geringe representativiteit een verkeerd beeld van de werkelijkheid kunnen oproepen.

De renteniers houden er blijkbaar kleine huishoudens op na. Nochtans kan men verwachten dat de aanwezigheid van personeel de huishoudgrootte zou doen toenemen. Een onvolkomenheid in de bron zorgt echter voor deze afwijking. We kunnen ons nl. niet van de indruk ontdoen dat in de volkstelling de voorkeur werd gegeven aan het vermelden van een handels- of industriële aktiviteit boven de rentenierstand. Er zijn bovendien heel wat vrouwelijke huishoudhoofden onder die groep die volgens de bron met vreemden samenleefden (huishoudtype 2c) en die zich rentenierster of soms particuliere noemden. Mogelijks namen ze om hun financiële toestand te verbeteren huurders in huis. Deze categorie bestaat dus niet onverdeeld uit rijke personen.

Het onderscheid meester-knecht is beter interpreteerbaar. Onderstaande tabel toont de wijzigende huishoudgrootte tussen ambachtsmeesters en -knechten.

Het gemiddelde ligt aanzienlijk hoger voor de rijkere zelfstandigen dan voor hun werknemers. Bijna 70% van de huishoudens (of 50% van de populatie) bij de knechten bestond uit 4 of minder personen tegen slechts 38% voor de meesters (d.i. 30,7% van de bevolking). Hoger werd reeds geponeerd dat de sociaal beter gesitueerden meer familie in huis namen terwijl ook het personeel een rol speelde (zie ook verder). Het probleem van het onderhuren is hier nauw mee verbonden.

Een belangrijk criterium om van een huishouden te kunnen spreken heeft betrekking op het samenwonen onder één dak. Het ware verkeerd te veronderstellen dat iedere woning slechts betrokken werd door één huishouden. Ook hier zijn regionale verschillen. Vooreerst is er een duidelijk onderscheid tussen de steden en het platteland. In agrarische gemeenschappen was het samen betrekken van een huis over het algemeen uitzonderlijk. Steden vertoonden een grotere graad van samenwoning. Dit wordt bepaald door tal van factoren. Zo zijn er geografische omstandigheden. Vooral in Zuid-Europa hebben de stedelijke centra een kleine omvang ondanks een dikwijls groot inwonertal, hoofdzakelijk omdat ze wegens het reliëf zeer moeilijk kunnen uitbreiden (bv. Genua). Dit resulteert dan uiteraard in hoge woningen met veel bewoners. Daarnaast zijn er nog sociaal-economische invloeden zoals de bevolkingsaangroei en de voorspoed van de bevolking die zelf afhankelijk zijn van tal van factoren.

De Zuidnederlandse steden hebben over het algemeen een eerder geringe samenwoningsgraad (max. 7 pers./huis) (27). Dit houdt zeker verband met de grote oppervlakte die ze innamen i.v.t. hun inwonertal. Brugge neemt hier zelfs een extreme positie in. De gemiddelde huishoudgrootte komt op 4,11 terwijl de woondichtheid per huis slechts 4,73 bedraagt (zie tabel 6).

Iets meer dan de helft van de bevolking woonde samen met 5 of meer anderen. Het aantal huizen met meer dan 9 bewoners zijn evenwel schaars (4,8%) maar bevatten toch nog ca. 1/8 van de bevolking.

De interpretatie van deze gegevens is moeilijk indien we de bewoonbare oppervlakte van deze huizen niet kennen. Een kleine wo-

(27) R. MOLS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, Louvain, 1954, T. II, pp. 157-161.

TABEL 5 :

HUISHOUDGROOTTE MEESTERS-KNECHTEN

	M				K			
	HH		pers.		HH		pers	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	3	2,75	3	0,57	9	3,24	9	0,86
2	15	13,76	30	5,66	76	27,34	152	14,52
3	19	17,43	57	10,75	67	24,10	201	19,20
4	18	16,51	72	13,58	43	15,47	172	16,43
5	22	20,18	110	20,75	35	12,59	175	16,71
6	6	5,50	36	6,79	17	6,12	102	9,74
7	8	7,34	56	10,57	17	6,12	119	11,37
8	7	6,42	56	10,57	10	3,60	80	7,64
9	4	3,67	36	6,79	3	1,08	27	2,58
10	3	2,75	30	5,66	1	0,36	10	0,96
11	4	3,67	44	8,30	-	-	-	-
Tot.	109	100	530	100	178	100	1047	100

TABEL 6 :

FREKWENTIEVERDELING WOONDICHTHEID PER HUIS

	abs.		%		
Frekwentie	huizen	bewoners	huizen	bewoners	cum. bew.
1	23	23	3,67	0,78	0,78
2	96	192	15,34	6,48	7,26
3	112	336	17,87	11,34	18,60
4	102	408	16,29	13,77	32,37
5	100	500	15,97	16,87	49,24
6	66	396	10,54	13.36	62,60
7	45	315	7,19	10,63	73,23
8	37	296	5,91	9,99	83,22
9	15	135	2,40	4,56	87,78
10	15	150	2,40	5,06	92,84
11	7	77	1,12	2,60	95,44
12	3	36	0,48	1,21	96,65
13+	5	99	0.80	3,34	100
Tot.	626	2963	100	100	100

x : 4,73 : modus : 3.

ning met 4 personen kan een veel slechtere levenssituatie scheppen voor de betrokken personen dan een huis met veel meer bewoners maar ook met meer en ruimere kamers. Vanaf de 19de eeuw beschikken we over een goed bijgehouden kadaster die ons daar over kan inlichten (en enkele belastingsheffingen zoals die op deuren en vensters). Dit veronderstelt evenwel een zeer minutieus werk om de oppervlakte per huis te vergelijken met de woondichtheid. Het ware een grote misvatting om de studie van de resterende huizen representatief te noemen voor de woonsituatie in de bestudeerde periode. Men zou zich bij een dergelijk onderzoek bijna uitsluitend baseren op woningen die aan afbraak ontsnapten omdat ze juist groot, sterk of betekenisvol waren. De resultaten zouden dan ook veel te positief uitvallen.

De problematiek kan nog wel benaderd worden via secundaire bronnen (zie bv. verslagen betreffende de Brugse "forten"). Zo weten we dat de woonsituatie voor een groot deel van de bevolking helemaal niet zo schitterend was. In veel gevallen beschikten de huishoudens slechts over 1 of 2 kamers. Reeds lang wees men op de nadelige gevolgen voor de gezondheid (28). Besmettelijke ziekten gaan zeer vlug over op de andere bewoners. De huizen zijn slecht verlicht en verlucht om zo warmte te sparen (dit is ideaal voor de ontwikkeling van de T.B.C.-bacil). De rioleringen zijn meestal nog open, er is een zeer grote vochtigheid, enz...

In enkele recente publicaties gaat men nu ook meer aandacht besteden aan de psychologische gevolgen voor de betrokkenen. Er is nog geen volledige consensus bereikt op dat terrein. Of de stellingen van deze auteurs ook toepasselijk zijn voor het 19de-eeuwse Brugge werd niet onderzocht (29).

(28) Zie bv. tijdgenoten als E. Ducpétiaux.

(29) J.L. Flandrin en Ph. Ariès bestudeerden de weerslag van de kleine leefruimte op de intimiteit. Veelal sliep het hele huishouden in één kamer; de kinderen ongeacht het geslacht samen in één bed of zelfs bij de ouders. Daarom wordt verondersteld dat ze reeds zeer vroeg goed op de hoogte waren van de sexualiteit. In de 18de en vooral de 19de eeuw is er echter een verpreutsing waar te nemen bij de hogere klassen die zich gaat doorzetten naar alle sociale geledingen van de maatschappij. Er komt een streng taboe op het sexuele. De kerk gaat vanaf die periode ook vaker het samenslapen van het hele huishouden veroordelen. De arme bevolking staat echter voor de onmogelijkheid om daar iets aan te veranderen. Dit kan frustraties hebben opgewekt. Anderzijds beweert J.L. Flandrin dat het samenwonen op een kleine ruimte een hechte band smeedde tussen de ge-

Gezien de lage woondichtheid per huis kunnen we vermoeden dat de samenwoningsgraad eerder gering zal zijn te Brugge. Er waren 626 huizen bewoond door 721 huishoudens. Dit geeft dus gemiddeld 1,15 huishoudens per huis (zie tabel 7).

TABEL 7 :

SAMENWONINGSGRAAD

	Huizen	HH (huish.)	% HH
1	553	553	76,70
2	58	116	16,09
3	11	33	4,58
4	3	12	1,66
7	1	7	0,97
Tot.	626	721	100

$\bar{x}$: 1,15

In Brugge waren slechts ca. 12% huizen met meer dan één huishouden tegenover ca. 23-24% voor Luik (30). Die woningen bevatten echter 23-24% van de huishoudens. Hoe groter het aantal gezinnen (huishoudens) onder één dak hoe kleiner de samenstellende elementen meestal zijn. Zoals reeds gezegd zijn het overwegend pas gehuwden, oudere gezinnen of huishoudens van de types 1 en 2 die samenwonen om de kosten voor het levensonderhoud te drukken.

Men heeft aangetoond dat de woondichteid in het centrum (intra muros) heel wat groter is dan in de perifere gebieden. Daarom is het samenwonen van meerdere huishoudens over het gehele gebied binnen de muren nog niet gelijk verspreid. Voor Brugge tekende zich

zinsleden, iets dat hij nu verloren gegaan acht. D. Hunt poneert daarentegen dat er juist sterke spanningen bestonden in deze gezinnen tussen de volwassen wordende kinderen en hun ouders. Ph. ARIES, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris, 1960, passim. J.L. FLANDRIN, *op.cit.*, passim. D. HUNT, *Parents and children in history. The psychology of Familylife in Early Modern France*, New York, 1970, p. 175.

(30) E. HELIN, *art.cit.*, p. 327.

een duidelijke concentratie af naar de omwallingen toe. Er was een ondervertegenwoordiging in het stadscentrum zelf (zie kaart in bijlage 2).

Meer dan waarschijnlijk betreffen het dus hoofdzakelijk arbeiderswoningen of in ieder geval kleine woningen waar meerdere gezinnen samenhokken met de gevolgen van dien.

Na deze eerder globale bespreking moeten we meer in detail de huishoudsamenstelling ontleden.

DE SAMENSTELLENDE COMPONENTEN VAN DE HUISHOUDENS

In de inleiding werd aangetoond dat de huishoudens verschillende onderdelen bevatten. Naast het gezin, bestaande uit de ouders en kinderen, is er ook de inwoning, samengesteld uit de verwanten, het personeel en de kostgangers. Ieder van die componenten wordt in deze paragraaf nader besproken.

Het ware vooraf eerst nuttig de samenstelling van het gemiddeld of type-huishouden te omschrijven. Hiermee bedoelen we het aandeel dat de verschillende componenten gemiddeld hadden in een Brugs huishouden (1815).

TYPE HUISHOUDEN (Brugge 1815)

	absoluut	%
I. Gezin :	3,374	82,11
a. ouders :	1,653	40,23
b. kinderen :	1,721	41,88
II. Inwoning :	0,735	17,89
a. Verwanten :	0,347	8,44
b. Personeel (*) :	0,111	2,70
c. kostgangers :	0,277	6,74
Totaal :	4,109	100

(*) Onder personeel verstaan we alleen dienstpersoneel.

Deze percentages sluiten aan bij andere gegevens voor Engelse en Nederlandse populaties (31). We merken steeds het grote belang

(31) P. LASLETT & R. WALL (ed.), *op.cit.*, p. 83. P.M.M. KLEP, *art.cit.*, p. 58. C. VANDENBROEKE, *art.cit.*, passim.

van het gezin tegenover de inwoning binnen het huishouden. Voor Brugge is het aandeel dat de ouders en de kinderen innemen ongeveer even groot. (Wat reeds wijst op een relatief gering kinderaantal te Brugge in vergelijking met bepaalde plattelandsgebieden).

Vooral het personeel en in mindere mate ook de kostgangers spelen een zeer minieme rol.

Ook hier zijn sociale verschillen merkbaar. In de vorige paragraaf werd aangetoond dat de meesters gemiddeld 1,13 personen meer per huishouden telden. Dit surplus ligt over alle onderdelen verspreid met de nadruk op het gezin (zie tabel 8). De knechten hadden per 2 gezinnen 1 kind minder dan de meesters. De inwoning is eveneens geprononceerder bij de sociaal beter gesitueerden, wat vooral te wijten is aan een hoger aantal verwanten en de aanwezigheid van dienstpersoneel.

TABEL 8 :

HUISHOUDSAMENSTELLING VAN DE MEESTERS EN DE KNECHTEN

	Meesters		Knechten	
	abs.	%	abs.	%
I. Gezin :	3,936	82,36	3.219	85,48
a. ouders :	1,789	37,43	1,590	42,22
b. kinderen :	2,147	44,93	1,629	43,26
II. Inwoning :	0,843	17,64	0,547	14,52
a. verwanten :	0,440	9,21	0,270	7,17
b. personeel :	0,174	3,64	-	-
c. kostgangers :	0,229	4,79	0,277	7,35
Totaal :	4,779	100	3,766	100

a. Het gezin

In de Brugse gezinnen waren de ouders en de kinderen numeriek nagenoeg even belangrijk. In de term ouders zitten echter ook een aantal alleenstaande huishoudhoofden vervat. De onderstaande tabel toont aan dat de burgerlijke staat van het huishoudhoofd sterk bepalend is voor de huishoudgrootte.

In 2/3 van de gevallen stond een echtpaar aan het hoofd, maar deze groep bevatte bijna 3/4 van de bevolking. De huishoudgrootte lag bij de eerste groep nl. heel wat hoger dan bij de andere, de weesge-

zinnen uitgezonderd. Het Brugse percentage ligt evenwel aan de lage ant in vergelijking met andere populaties. Over het algemeen bedraagt het percentage huishoudens met een echtpaar aan het hoofd zo'n 70-75% (32). Voor de stad zijn echter opnieuw nagenoeg geen gegevens beschikbaar. Toch zouden Valenciennes (N.-Fr.) in het Oud Regiem en York (1841, Eng.) eveneens een hoog percentage hebben behaald (resp. 75,7% en 70,2%), dit tegenover Leiden (1581) waar slechts een aandeel van 62% werd berekend (33). Verder onderzoek is hier zeker aangewezen.

TABEL 9 :

VERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR HET TYPE HUISHOUDHOOFD

	% aandeel HH	$\bar{x}$ HH grootte	% afwijking t.o. type (HH)	% aandeel bevolking
1. Echtpaar	66,02	4,56	110,95	73,30
2. Weduwe + kind(eren)	11,38	3,49	84,91	9,65
3. Alleenstaande weduwe	4,72	2,71	65,94	3,10
4. Weduwnaar + kind(eren)	5,41	3,87	94,16	5,10
5. Weduwnaar of alleenstaande	3,33	2,71	65,96	2,19
6. Alleenstaande vrouw	8,60	2,76	67,15	5,77
7. Weesgezin (5d)	0,42	8,67	210,95	0,88
Totaal	100	4,11	100	100

Uit de voorgaande demografische kentrekken van de stadsbevolking kunnen we aannemen dat het aandeel echtparen als huishoudhoofd in de centra, lager moet hebben gelegen. Er werd bewezen dat de inwijking in het pre-industriële tijdperk hoofdzakelijk bestond uit vrouwen, meer speciaal weduwen en ongehuwden. Een vergelijking met Zuid-Vlaanderen toont aan dat in Brugge ongeveer 1/4 van de

(32) Voor Noord-Holland werd evenwel slechts 56,6% gevonden. A.M. VANDERWOUDE, *op.cit.*, p. 227 en 237.
(33) C. VANDENBROEKE, *art.cit.*, p. 280. A. ARMSTRONG, *op.cit.*, pp. 1 & 2. F. DAELEMANS, *op.cit.*, p. 158.

huishoudhoofden vrouwen waren (24,76%) tegenover slechts 12% voor het platteland. Er kan daarom worden vooropgesteld dat in de loop van de 19de eeuw, wanneer de industrialisatie steeds verder zal doordringen en de immigranten uit een steeds groter aandeel mannen en volledige gezinnen zullen bestaan, het aandeel vrouwen als hoofd van een gezin of huishouden zal dalen.

Uit de tabel zou men dan kunnen afleiden dat de gemiddelde woondichtheid in de loop van de 19de eeuw zal stijgen. Andere elementen oefenden evenwel een negatieve invloed uit op de huishoudgrootte (34).

In de voorgaande paragraaf werd aangetoond dat er geen scherpe correlatie bestond tussen de huishoudtypes en de leeftijd van de gezins- of huishoudhoofden. Niettemin zal toch naar een eventuele correlatie worden gezocht bij een verdere ontleding van de overige huishoudcomponenten.

De kinderen vormden met 41,88% het belangrijkste aandeel van de Brugse bevolking (35). Het gaat hier niet essentieel om het onderscheid kind-volwassene maar om de genetische band tussen het hoofd van het gezin en zijn nakomelingen. Een recente trend in de sociologie en historische demografie meent in het onderzoek van de relatie kind-ouders in het verleden belangrijke verklaringen te vinden voor de geestesgesteldheid en gedrag van de vorige generaties (naar analogie met onderzoek over hedendaagse toestanden). Het is daarom gewenst om ook hier de plaats van het kind in de maatschappij te bepalen.

We telden gemiddeld 1,72 kinderen per huishouden. Dit cijfer zegt eigenlijk weinig op zichzelf. Een verdere omschrijving is dan ook noodzakelijk. Nu reeds kan worden opgemerkt dat dit een laag gemiddelde is in vergelijking met bepaalde plattelandspopulaties (36).

(34) Zie bv. de verspreiding van contraceptieve methodes, betere vestigingsmogelijkheden met als gevolg een jongere huwelijksleeftijd enz...
(35) Hierbij zijn de kinderen in de openbare instellingen zoals de Bogaerdeschool en de meisjesschool niet inbegrepen.
(36) Vergelijk met Zuid-Vlaanderen : $\bar{x}$ 2,42, West-Brabant (1800) 2,20, Eng. (AR) 100 Gemeenten : 2,03. C. VANDENBROEKE, *art.cit.*, p. 278. P. LASLETT & R. WALL (ed.), *op.cit.*, p. 217. P.M.M. KLEP, *art.cit.*, p. 67.

De 1241 kinderen waren verspreid over 476 huishoudens (66%). Gemiddeld waren er dan 2,60 kinderen per huishouden met kinderen. De leeftijd van het gezinshoofd bepaalde voor een groot deel het aantal aanwezige kinderen (zie tabel 10). Ze zijn het talrijkst in de gezinnen waar de gezinshoofden op middelbare leeftijd zijn (40-60 j.). Dit houdt verband met de hoge huwelijksleeftijd, die het aantal kinderen in jonge gezinnen (-30 j.) beperkt houdt. Op hogere leeftijd blijken toch nog relatief veel zoons of dochters bij hun ouders gebleven te zijn. Dit gebeurde onder invloed van sociaal-economische en morele faktoren die het enerzijds in de hand werkte dat men met meerdere samenbleef en anderzijds het voor de ouderen onmogelijk maakte om in hun eigen onderhoud te voorzien.

TABEL 10 :

FREKWENTIEVERDELING VAN DE KINDEREN PER HUISHOUDEN VOLGENS DE LEEFTIJDSKLASSE VAN HET HUISHOUDHOOFD

Aant. kinderen	- 30 j.	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80+	onb.	Tot.	%
1	18	26	31	21	36	9	4	1	146	30,7
2	14	31	27	24	19	9	1		125	26,3
3	5	21	26	21	8	1		1	83	17,4
4		9	17	18	8	1			53	11,1
5		8	16	13	1	1			39	8,2
6		2	11	3	3	2			21	4,4
7		1	5						6	1,3
8			2						2	0,4
9				1					1	0,2
Tot. HH	37	98	135	101	75	23	5	2	476	100
Tot. kinderen	61	246	428	292	153	51	6	4	1241	
% kinderen	4,92	19,82	34,49	23,53	12,33	4,2	0,48	0,32	100	
$\bar{x}$	1,65	2,51	3,17	2,89	2,04	2,22	1,20	2,00	2,60	

Ongeveer 52% van de kinderen had max. 2 broers of zussen die thuis woonden terwijl in slechts 5% van de gevallen meer dan 6 kinderen per huishouden verbleven. Dit betekent niet dat het aantal procreaties per gehuwde vrouw zeer laag lag. De kennis en/of de wil tot het gebruik van contraceptieve middelen was nog niet verspreid onder brede lagen van de bevolking. Gezien de huwelijksleeftijd kan het aantal kinderen die per gezin levend werden geboren op 5 tot 6 geschat worden. We moeten immers ook rekening houden met een

vrijwel zeker, hoog percentage misvallen (gezien de eerder zwakke voedingstoestand in de stad op dat ogenblik) (37).

Waarom die kinderen bij familie woonden viel uit de bron niet op te maken. Misschien betrof het wezen of kinderen die een vorm van scholing genoten bij verwanten.

Als best hanteerbare sociale indeling kan hier opnieuw de meesters met de knechten vergeleken worden (tabel 11).

TABEL 11 :

KINDERAANTAL BIJ MEESTERS EN KNECHTEN

	Tot. HH	HH met kind(eren) abs.	%	kinderen	HH met kind(eren)
M	109	76	69,72	234	3,08
K	278	186	66,90	464	2,49

Vooraf moeten we vermelden dat de meesters een iets hogere leeftijd hadden dan de knechten, wat het gemiddeld kinderaantal licht positief kan hebben beïnvloed. Niettemin is het duidelijk dat er meer meesters kinderen hadden en het gemiddeld kindertal per huishouden bij de knechten lichtjes lager lag.

Van een lichte masculiniteit bij de kinderen jonger dan 10 evolueert de geslachtsverhouding tot een zeer groot vrouwenoverwicht bij de oudste kinderen (zie tabel 12). De verklaring is ook hier zeer complex. Vooreerst zijn er de tijdsgebonden faktoren. Een aantal jongens zijn ingelijfd bij het Franse leger of pogen aan de conscriptie te ontsnappen. De sociaal economische oorzaken zijn wellicht ook hier decisiever en typisch voor de pre-industriële maatschappij. Algemeen wordt aangenomen dat heel wat jongens uit het gezin geduwd werden om in de leer te gaan bij een ambachtsmeester. Anderen gingen als kostganger ergens inwonen. De spanningen tussen de volwassen wordende jongeren en hun ouders, grotendeels te wijten aan de uiterst beperkte leefruimte, deed de oudere kinderen, die het financieel konden redden, besluiten zich elders te vestigen. Alleen de jongens konden op jonge leeftijd genoeg verdienen om het gezin te verlaten. Meisjes bleven soms langer thuis om voor hun ouders (in bijzonder vader-weduwnaar) te zorgen. Het was voor hen ook moeilijker om een huwelijk af te sluiten. Bij de leeftijdsklassen boven de

(37) Zie in verband met de voedingstoestand, E. VAN LOOCKE, *op.cit.*, deel I.

25 jaar is de discrepantie dan ook nog toegenomen (45,2 mannen op 100 vrouwen). Dit zijn mogelijke verklaringen die voor Brugge nog op hun reële waarde moeten worden onderzocht.

TABEL 12 :

AKTIVITEITSGRAAD VOLGENS DE LEEFTIJDSKLASSE VAN DE KINDEREN

	M					V					
	A	P	onb.	Tot.	% A	A	P	onb.	Tot.	% A	Tot.
-10 j.	-	235	-	235	-	-	231	-	231	-	466
10-14 j.	29	115	5	149	19,46	48	94	-	142	33,80	291
15 +	140	46	11	197	71,07	215	50	22	287	74,91	484
Tot.	169	396	16	581	32,63	263	375	22	660	39,85	1241

De aktiviteitsgraad vertoont eveneens een differentiatie volgens de geslachten (tabel 12). De kinderarbeid onder de 10 j. bestond volgens de bron niet te Brugge. In dat verband kan verwezen worden naar het uitzicht van de Brugse economie. Vanaf ongeveer 12 j. waren de meisjes geschikt om te kantklossen terwijl de jongens op iets hogere leeftijd (13-14 j.) het zware mannenwerk aankonden. In de leeftijdsklasse 15+ waren er iets meer jongens dan meisjes passief. Dit kan deels het gevolg zijn van een groter percentage zieke of gehandicapte jongens (in de bron aangeduid als "aveugle", "imbécile", "impotent", enz...) die volledig ten laste van hun ouders bleven terwijl dat aandeel bij de meisjes kleiner uitviel (38).

Niet alleen de relatie kind-ouders is van belang, ook de aanwezigheid van grootouders of andere verwanten en personeel zal de kleuter en het jonge kind beïnvloeden.

Voor de 18de eeuw berustte de opvoeding in de rijke families meestal uitsluitend bij de leden van het dienstpersoneel. In de daaropvolgende periode wordt er waarschijnlijk een scherpe scheiding doorgevoerd tussen "upstairs en downstairs". In die optiek worden de kinderen naar school gestuurd en/of krijgen een speciale gouvernante die eveneens los staat van de rest van het dienstpersoneel en

(38) Deze vermeldingen waren als zelfstandige bron onbruikbaar daar het van de goede wil van de enquêteur in kwestie afhing of lichamelijke en geestelijke afwijkingen werden vermeld.

die meestal niet uit de laagste sociale klassen stamt. Volgens sommige auteurs meende de gegoede klasse dat het personeel "slechte" gewoontes bijbracht van "de paupers" (39).

Het samen voorkomen van 3 generaties in één gezin was niet zo sterk verspreid. Slechts in 36 huishoudens (ca. 5%) kwamen grootouders voor. Ze bevatten samen 88 kinderen (- 16 j.) of 7% van het totale aantal. Veelal zorgden die ouderen (70% waren grootmoeders) voor de opvoeding van de kleinste kinderen zodat de ouders ongestoord konden voortwerken. Dit moet wellicht tot conflicten tussen de betrokken partijen hebben geleid.

Daarnaast was er nog de invloed op de kinderen die uitging van de inwonende verwanten en de kostgangers. Dit zal sterk gevarieerd hebben volgens de grootte of aard van het huishouden. Ook dat zal soms wel eens aanleiding tot moeilijkheden hebben opgeleverd. De kinderen waren nl. volledige gehoorzaamheid verschuldigd aan hun ouders. Iedere afwijkende mening werd goedschiks of kwaadschiks de kop ingedrukt. Zelfs bij het afsluiten van een huwelijk was de wil van de ouders meestal wet. D. Hunt ziet dit gezag steeds meer officieel beschermd en versterkt worden (vooral langs religieuze zijde) in de Nieuwe Tijden. In de literatuur zijn drama's, in dat verband in de hoogste klasse goed gekend. Dit was evenwel een kentrek van alle sociale lagen in de maatschappij. Als alleenstaand individu stond de Ancien Regime-mens machteloos. Daarom was men steeds aangesloten bij een gilde, ambacht, confrerie, club, enz... Ook het huwelijk werd algemeen gezien als een economische vereniging (40). De beide partners waren vervat in een rollenpatroon. Dit alles liet een diep merkteken na op het kind. De juiste impakt kan slechts via uiterlijk waarneembare feiten worden benaderd. Met het hier gebruikte bronnenmateriaal konden deze stellingen voor Brugge niet worden bewezen.

(39) Ph. ARIES, *op.cit.*, p. 87.
(40) D. HUNT, *op.cit.*, p. 62. In de volksmond bestonden soms nogal makabere gezegden in dat verband. Zo bv. in Bretagne : "Mort de femme et vie de cheval font l'homme riche.", geciteerd uit, E. SHORTER, *The making of the modern family*, New-York, 1975, p. 88.

b. De inwoning

Met het gezin hebben we reeds het numeriek belangrijkste stuk van het huishouden besproken. De inwoning verdient eveneens onze aandacht. De samenstelling is veroorzaakt door een wisselwerking van demografische en algemeen sociaal-economische faktoren die een typisch kenmerk vormen van het Ancien Régime of de 19de eeuw.

De gemiddelde structuur van de inwoning (in het huishouden) werd aan het begin van de paragraaf toegelicht (41). Ook op sociale differentiaties werd hoger reeds gewezen. Een onbekend, maar wellicht groot, deel van de kostgangers bij de meesters waren in feite knechten (vooral in de voedingssector). De meesters hadden dan ook minder supplementaire inkomsten uit onderverhuring nodig dan de gewone ambachtslui.

De eerste subgroep werd gevormd door de verwanten. Op 721 huishoudens bevatten 144 (of 1/5) samen 250 inwonende familieleden (8,44% van de bevolking). Voor vergelijkingsmateriaal met andere steden moeten we opnieuw onze toevlucht nemen tot buitenlandse gegevens (42). Per huishouden met verwanten waren er dan gemiddeld 1,74 aanwezig. Het ging overwegend om slechts één medebewoner (68%). Als oorzaak van de sociale verschillen ter zake werd gewezen op de onmogelijkheid van de armen om familie op te nemen. Nochtans blijken niet alle verwanten ten laste geweest te zijn daar 60% een beroep uitoefende. Het percentage passieven lag bij de meesters precies dubbel zo hoog dan bij de knechten (56,82% tegen 28,40%). We mogen aannemen dat de arme gezinnen overwegend familieleden opnamen indien ze bijdroegen tot het gezinsbudget of ten minste voor zichzelf konden instaan.

Tabel 13 geeft de relatie weer van de inwonende verwanten tot het huishoudhoofd. Een subsidiaire indeling kan worden gemaakt volgens de generatieverschillen.

(41) Inwoning : abs. : 0,735 of 17,89% van het HH, met daarin : verwanten : 0,347 of 8,44%; het dienstpersoneel : 0,111 of 2,7% en de kostgangers : 0,277 of 6,74%.
(42) In York en Preston (midden 19de eeuw) waren er respektievelijk 21,6% en 23% huishoudens met verwanten. A. ARMSTRONG, *op.cit.*, p. 185.

2 generaties ouder :	0,8%
1 generatie ouder :	28,4%
zelfde generatie :	57,6%
1 generatie jonger :	5,6%
2 generaties jonger :	3,2%
onbepaald :	4,0%

Het blijkt dat de verwanten zeer overwegend tot dezelfde generatie of 1 generatie ouder behoorden dan het huishoudhoofd. Vooral het aantal kleinkinderen was zeer beperkt in Brugge (3,2%) tegenover andere onderzochte populaties (43). Afgezien daarvan liggen de verhoudingen tussen de andere groepen evenredig in alle onderzochte populaties. Vooral broers en zussen blijken talrijk voor te komen gevolgd door de ouder(s) (vooral de moeder) van het huishoudhoofd of zijn eventuele huwelijkspartner. In de industriestad Preston lijkt zich een verschuiving te hebben voorgedaan ten voordele van de kleinkinderen. P. Klep merkt eenzelfde verschijnsel voor West-Brabant in de eerste decennia van de 19de eeuw. Nochtans is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van die gegevens. De bron liet in vele gevallen na de juiste relatie te vermelden (zelfde probleem ook voor de andere onderzochte populaties). In veel gevallen kon alleen via de naam de juiste relatie worden afgeleid. Mogelijks zijn er dus wel enkele fouten in de statistiek geslopen. Onderschatting van het aantal verwanten en de evenredige overschatting van de kostgangers is eveneens een gevolg van die moeilijkheden bij de verwerking van de bron. Dit was evenwel slechts in de enkele stukken mogelijk waar de ambtenaar de vermelding van de familierelaties negeerde. Decisieve afwijkingen zijn beslist niet gebeurd. Alle auteurs hadden overigens met dit probleem af te rekenen zodat verder onderzoek zeker noodzakelijk is om het vergelijkingsmateriaal te verruimen.

Het dienstpersoneel vormde de 2de groep inwoners. Op het platteland treffen we meestal een overwicht van mannen aan. Ze werden nl. ook met het zware landbouwwerk belast. In de stad ligt de verhouding helemaal anders. Het zijn hier vrouwen, aangewezen voor

(43) Bv. Preston 1851 : 27%, York 1851 : 26,5%, West-Brabant 1800 : 8,0%. P. LASLETT, *op.cit.*, p. 81. A. ARMSTRONG, *op.cit.*, p. 188. M. ANDERSON, *op.cit.*, p. 45. P.M.M. KLEP, *op.cit.*, p. 74.

TABEL 13 :

RELATIE VAN DE VERWANTEN TOT HET HUISHOUDHOOFD

Relatie	Aantal abs.		%
Grootvader	2		0,80
(schoon)vader (schoon)moeder 3de generatie niet nader bepaald M V	15 25 11 20	71	28,40
(schoon)zusters (schoon)broers	81 24	105	42,00
Neef Nicht	17 22	39	15,60
schoonzoon schoondochter kleinkind M kleinkind V	8 6 5 4	23	9,20
Andere M V onbep.	1 6 3	10	4,00
Tot. : M V onbep.	83 164 3		33,20 65,6 1,20
Totaal	250		100

BELANG VAN DE AARD VAN DE VERWANTSCHAP

Populatie	ouders	klein-kinderen	zussen broers	neven nichten	schoonzoon schoond.
Brugge (1815)	2	5	1	3	4
Preston (1851)	5	1	3	3	2
York (1851)	4	2	1	3	5
Belgrado (1773)	2	5	1	3	4
Leiden (1581)	2	(4)	1	3	(4)
West-Brabant (1800)	2	(-)	1	(-)	(-)
Ealing (Eng. 1599)	3	5	1	1	4
Longueness (Fr. 1778)	3	4	1	5	2
Nishinomiya (Japan 1713)	2	2	1	4	5

Bron : zie voetnoot (43).

de huishoudelijke taken. Dit mocht zeker niet onopgemerkt blijven gezien de verdere vergelijking tussen Brugge en plattelandspopulaties.

In Brugge maakten de personeelsleden een zeer gering deel van de bevolking uit (nl. 2,7%). In bepaalde agrarische gemeenschappen in de 2de helft van de 18de eeuw werd regelmatig 10-15% genoteerd (44). Er waren zelden meer dan twee meiden per huishouden in onze bevolking. Eén op 10 vrouwen waren als meid tewerkgesteld. In de totale aktieve bevolking was hun aandeel miniem. Ze waren steeds ongehuwd. Zelfs weduwen schenen niet in aanmerking te komen om in dienst te treden. Dit houdt wel enigszins verband met de leeftijd van die vrouwen. Ongeveer de helft was jonger dan 30. Toch waren de meisjes onder de 20 jaar zeldzaam. In tegenstelling tot de verwachtingen blijken er heel wat oudere personeelsleden te zijn geweest (20% is 45+). In tegenstelling tot wat in bepaalde literatuur wordt voorgesteld, bleef men niet lang bij éénzelfde werkgever werken. Toch schijnt in de stad bij een aantal meiden een (affektieve ?) band te hebben bestaan met de andere leden van het huishouden. Hoe anders vallen de 15% meiden ouder dan 50 jaar te verklaren. Op een dergelijke leeftijd waren ze zeker al geruime tijd in dienst.

Slechts 40,28% waren inwijkelingen. Nochtans wordt meestal aangenomen dat de dienstmeiden hoofdzakelijk onder de immigranten werden gerecruteerd. De economische situatie was te Brugge blijkbaar zo erg dat de eigen vrouwen genoodzaakt waren om als dienstpersoneel te gaan werken ofwel ging de voorkeur van de Brugse werkgevers naar de eigen stadsgenoten.

Het personeel werd meestal aangeworven als er weinig kinderen waren in het huishouden. Op het platteland werden ze dan later vervangen door de opgroeiende jeugd. Slechts in de helft van de huishoudens met meiden kwamen ook kinderen voor te Brugge. Dit houdt tevens verband met de burgerlijke staat en de leeftijd van de werkgever. In ongeveer de helft van de gevallen betrof het ongehuwden (V(e) of C(e)). Indien toch gehuwd behoorden ze dan nog meestal tot de oudste leeftijdsklassen. Deze vrouwen moesten dus als een soort vervangingsmiddel dienen bij het ontbreken van een echtgenote of kinderen in het huishouden.

(44) P. LASLETT, *op.cit.*, 1977, pp. 32-33.

BELANG VAN HET DIENSTPERSONEEL IN BRUGGE (1815) IN VERBAND MET DE TOESTAND OP HET PLATTELAND (ZUID-VLAANDEREN 1796)

	Brugge	Z.-Vlaanderen
— % Personeel in de tot. bevolking	2,70	7,24
— % personeel t.a.v. de aktieve bevolking (+ 12 j.)	5,24	10,63
— % mannelijk personeel t.a.v. aktieve mannelijke bevolking	0,76	11,77
— % vrouwelijk personeel t.a.v. aktieve vrouwelijke bevolking	10,07	9,24
— % huishoudens met personeel	8,46	22,10
— dienstpersoneel per huishouden	0,11	0,34
— dienstpersoneel per huishouden met personeel	1,31	1,58
— sex ratio dienstpersoneel	8,10	133,10
— gemiddelde leeftijd dienstpersoneel	34,80	26,60
— mediaan-leeftijd dienstpersoneel	ca. 30	22,7

Als laatste onderverdeling zijn er dan nog de kostgangers. Het is een moeilijk vatbare groep. Uitgaande van de door ons gebruikte criteria om de logeerders of kostgangers te onderscheiden (zie hoger) kwamen we tot de volgende resultaten. Gezien ieder onderzoeker tot nog toe zijn eigen methode ontwikkelde en op de onderzochte populatie toepaste ware het gevaarlijk om de enkele beschikbare gegevens te vergelijken. De kostganters, op zichzelf, zijn overigens nog nooit gedetailleerd onderzocht geworden.

Hun aandeel in de totale bevolking bedraagt 6,74% (abs. 200). Ze zijn niet over de gehele populatie evenredig verdeeld. Zowel de mannen als de vrouwen waren allen ongehuwden of weduwen en weduwnaars. Slechts 2% oefende volgens de bron geen beroep uit. Mogelijks betreffen het hier verwanten van het gasthuishouden zonder dat ze als dusdanig herkenbaar waren voor de onderzoeker.

Meer dan 60% van de mannelijke kostgangers was jonger dan 35 jaar. Geen enkele had de leeftijd van 69 jaar overschreden. Bij de vrouwen lag de leeftijdsspreiding anders. Slechts 43% waren nog geen 35 jaar geworden terwijl 1 op vier ouder dan 60 was. Een sluitend bewijs voor dit gedrag kan voorlopig niet worden gegeven. Toch menen we de volgende hypothese te mogen vooropstellen. Verder onderzoek (ook met ander bronnenmateriaal) is zeker noodzakelijk. In afwachting van een huwelijk trokken de jong-volwassenen uit het ouderlijk huis en gingen zich als logeerders vestigen in een ander huishouden. Hierbij waren beide partijen financieel gediend (vergelijk met het samen betrekken door meerdere gezinnen of huishoudens van één

woning). Mogelijks speelde hier niet alleen de financiële faktor een rol. Bij dat proces waren drie partijen betrokken, nl. de kostganger in kwestie, zijn ouders (die alle gezag over hem of haar hadden) en het gasthuishouden. Een complex geheel van motieven ligt aan de basis van de handelswijze van deze verschillende groepen. Deze jongeren verlieten wellicht hun ouders om verschillende redenen. Ze konden bv. in de leer gaan bij een ambachtsmeester. Immigranten afkomstig van het platteland vestigden zich zo goedkoop mogelijk in de stad op zoek naar een broodwinning. De motieven van de onderverhuurders kunnen als louter financieel gezien worden. Dan blijven er nog de Bruggelingen die niet ergens als knecht (leerjongen) gaan werken maar toch hun ouderlijk huis verlaten. Het is zeer twijfelachtig of zij en hun ouders hier financieel baat bij vinden. Ogenschijnlijk lijkt het immers alleen een hergroeperen van de huishoudens waar alleen de gastgezinnen (-huishoudens) financieel profijt bij doen. Het alleen gaan wonen kan moeilijk als economisch voordeliger worden beschouwd terwijl de ouders nu een supplementaire bron van inkomsten (nl. de inkomsten van hun kind) verliezen. Wellicht moet de oorzaak op sociaal-psychologisch vlak worden gezocht. De spanning tussen de opgroeiende jongeren en de oudere huishoudleden maakte een breuk noodzakelijk waarbij de beperkte woonruimte en het steeds voor alle handelingen dicht op elkaar leven als katalysatoren werkten. Het ware opnieuw nuttig om deze sociale aspecten verder uit te diepen. Mogelijks is deze voorstelling nog te simplistisch. We denken hier bij voorbeeld aan het mogelijke overlijden van de ouders die de oudere wezen noodzaakte om ergens als logeerder in te trekken.

Naarmate de jonge mannen in staat waren een zelfstandig gezin te stichten daalde het aantal kostgangers. Slechts 25% was dan ook ouder dan 40 jaar. Er is geen herleving van het aantal op oudere leeftijd. Mannen stierven vroeger dan vrouwen maar konden ook gemakkelijker een 2de huwelijk afsluiten en een eigen zelfstandig leven leiden. Het verlies van hun vrouw betekende een financiële verbetering.

Bij de vrouwen ligt de situatie evenwel anders. In de leeftijdsklassen onder de 35 jaar deed zich hetzelfde fenomeen voor zoals hoger beschreven. Ze hadden echter een grotere concurrentie te verduren bij het afsluiten van een huwelijk. Daarbij was er een voortdurende inwijking uit het platteland van alleenstaanden die daar geen bestaan meer konden vinden. Het aandeel van de leeftijdsklassen 40-59 jaar ligt dan ook heel wat hoger dan bij de mannen. Op oudere

leeftijd werden heel wat vrouwen weduwe en zo genoodzaakt om hun zelfstandig huishouden op te geven. Door al deze factoren bedroeg de geslachtsverhouding onder de kostgangers 38,9 mannen voor 100 vrouwen.

Bij dat alles mogen we niet vergeten ook de gasthuishoudens in ons onderzoek te betrekken. Over het algemeen trokken de logeerders eerder in een klein huishouden binnen (gemiddeld 3,40 zonder de kostgangers t.o. gemiddelde 3,83 voor de totale populatie zonder kostgangers). Slechts 3,88% van de huishoudens hadden kostgangers met verwanten en 9,85% hadden kostgangers en kinderen samen, wat opnieuw een aanwijzing is voor de geringe huishoudgrootte van de huishoudens die logeerders opnamen. Gezien de beperkte woonruimte zal iedere nieuwkomer een grote last hebben betekend. De financiële voordelen (en soms psychologische i.v.m. de kostgangers zelf) vormden schijnbaar een adequate compensatie voor dit nadeel.

Het zijn dus vooral de arme huishoudens die zullen openstaan voor logeerders. Dit zijn dan in casu de jonge en oude gezinnen maar vooral de economisch kwetsbare huishoudtypes 1 en 2 (zie tabel 14).

TABEL 14 :

VERDELING VAN DE HUISHOUDENS MET KOSTGANGERS OVER DE TYPES HUISHOUDHOOFDEN

	1 Tot. aantal huishoudens	2 HH met kostgangers	% 2 van 1
Alleenstaande vrouw	65	30	46,15
Weduwe	117	17	14,53
Alleenstaandeweduwe of weduwnaar	63	13	20,63
Gehuwd paar	476	81	17,02
Totaal	721	141	19,56

Hoewel de gehuwde paren numeriek het belangrijkst zijn maken ze slechts een klein gedeelte uit van het totaal aantal van dit huishoudtype. Nagenoeg de helft van de ongehuwde, alleenstaande vrouwelijke huishoudhoofden daarentegen verleende wel gastvrijheid aan één of meerdere logeerders. Voor de weduwen (eventueel met kinderlast) was dit wellicht niet meer haalbaar en moesten ze zelf ergens gaan inwonen.

Uit deze summiere poging om de kostgangers en het huishouden

waar ze intrekken te identificeren mogen we alvast voorop stellen dat deze vorm van interne mobiliteit ingegeven werd uit financieel economische overwegingen. Niet alleen jongeren maar ook oudere behoeftigen (vooral vrouwen) poogden via deze weg het hoofd boven water te houden. Het is eveneens aannemelijk dat wat we vandaag generatieconflicten zouden noemen sommige jongeren tijdelijk een ander huishouden deed opzoeken.

Uit dit artikel blijkt dus dat we overwegend te doen hebben met kleine huishoudens, veelal kerngezinnen. De inwoning werd bepaald door economische elementen maar wellicht ook psychologische faktoren speelden een rol. Indien mogelijk deelde men de kleine woonruimte niet met anderen. We hebben vooropgesteld dat financiële nood en morele druk er voor zorgden dat toch nog tal van verwanten bij de familie werden opgenomen. Gezien de veel betere leefsituatie speelden deze faktoren een andere rol bij de kleine klasse gegoeden in de maatschappij.

De aanwezigheid van kostgangers en samenwonende huishoudens ligt ongeveer in dezelfde lijn als hierboven geschetst (zonder de morele dwang dan).

Uit de economische en demografische evolutie te Brugge blijkt dat deze situatie nog zal verergeren naar het midden van de 19de eeuw toe.

De statistische ontleding van de Brugse huishoudens in het begin van de 19de eeuw en de vergelijking van deze gegevens met resultaten van andere onderzoeken leverde heel wat aanwijzingen op over het bestaan van een typisch stedelijk uitzicht van de bevolking. Het is echter nog te vroeg om voor alle gedragingen hier geschetst, afdoende verklaringen te vinden. Voor heel wat zaken moesten we ons dan ook tevreden stellen met hypothesen. Dit artikel wil daarom ook een uitnodiging zijn tot verder onderzoek van de demografische kenmerken van een stadsbevolking.

BIJLAGE 1 :

GEMIDDELDE HUISHOUDGROOTTE PER BEROEPSKLASSE

	HH		pers.		Tot. HH.
	aant.	%	aant.	%	grootte
I. LANDBOUW	24	3,33	115	3,88	4,792
II. NIJVERHEID	387	53,67	1577	53,22	4,074
A. Voeding	31	4,30	160	5,40	5,161
B. Kleding	64	8,88	268	9,04	4,187
C. Leder	40	5,55	196	6,61	4,800
D. Bouw	23	3,19	105	3,54	4,565
E. Hout	29	4,02	111	3,75	3,827
F. Textiel	180	24,97	651	21,97	3,616
G. Metaal	9	1,25	34	1,15	3,777
H., I., J., K. (Luxe- en preciesienijv., scheikundenijv., papiernijv. en diversen)	11	1,52	52	1,75	4,727
III. HANDEL	77	10,68	311	10,50	4,038
A. Ongesp. h.	24	3,33	88	2,97	3,666
B. Gespec. h. + detail	18	2,50	66	2,23	3,666
C. Horeca	23	3,19	104	3,51	4,521
D. Uitdragers	12	1,66	53	1,79	4,416
IV. TRANSPORT	17	2,36	73	2,46	4,294
V. VRIJE BEROEPEN	8	1,11	40	1,35	5,000
VI. AMBTENAREN & BEDIENDEN	17	2,36	68	2,29	4,000
VIII. RENTENIERS	35	4,85	132	4,45	3,771
IX. DAGLONERS	135	18,72	583	19,68	4,318
X. ZONDER BEROEP	19	2,63	57	1,92	3,000
ONBEKEND	2	0,28	7	0,24	
TOTAAL	721	100	2963	100	4,109

BIJLAGE 2 :

PLAN VAN BRUGGE (BEGIN VAN DE 19de EEUW)

Tot nog toe was geen kaart of plan van de stad Brugge in de eerste helft van de 19de eeuw voorhanden. De hiernavolgende kaart is een reconstructie van de toestand aan de hand van de zeer degelijke plans van P.C. Popp (1865) en een ongedateerde, eerder schematische kaart uit de 18de eeuw die we vooral nodig hadden om de situatie van vóór de aanleg van de spoorweg (die een stuk door de stad liep) te achterhalen (*).

De talrijke kleine waterlopen (veelal tussen bleekweiden) werden niet alle opgenomen om het geheel overzichtelijk te houden.

De randen van Brugge bestonden nog grotendeels uit bleekweiden en landbouwgronden (zie ook de grote percelen). Gedetailleerd onderzoek in dat verband hebben we niet verricht. De bleekweiden lagen wel hoofdzakelijk in het zuiden (ongeveer het huidige Albertpark) en het oosten van de stad.

De volle zwarte lijn bepaalt het gebied waar geen samenwonende huishoudens voorkwamen. De grenzen van de secties zijn door een streepjeslijn weergegeven.

(*) SAB : *Verzameling Kaarten en Plans* : Plan van P.C. Popp : nr. 112; 18de-eeuwse kaart nr. 109.

E
F
A
B
D
C
1: 20000

LA COMPOSITION ET LA STRUCTURE DES MENAGES BRUGEOIS AU DEBUT DU XIXème SIECLE

par
Eddy VAN LOOCKE

RESUME

Où que l'on vive et de quelque manière que ce soit, tout le monde appartient à un ménage. Les ménages peuvent présenter diverses structures, et c'est pourquoi il s'avère nécessaire d'examiner la composition des ménages tant dans le passé qu'à l'heure actuelle.

Au début du XIXème siècle, dans la ville de Bruges, les petits ménages (moyenne 4,1) occupent une position dominante. Il s'agit surtout de ménages nucléaires qui comprennent les conjoints avec, éventuellement, leurs enfants. La taille moyenne des ménages était nettement plus élevée chez les indépendants aisés que parmi les salariés. La raison de ce phénomène est due à la présence plus importante d'enfants, de parents et de personnel. Par nécessité financière, de nombreux Brugeois vivaient auprès de membres de leur famille ou dans des ménages qui leur accordaient l'hospitalité. Environ 24% des ménages vivaient en cohabition sous un même toit. Bien qu'il n'y eût pas encore, à grande échelle, une pratique de limitation des naissances, nous ne trouvons qu'une moyenne de 2,6 enfants par ménage (avec enfants). On peut imputer ce phénomène à l'âge tardif du mariage et aux mauvaises conditions sociales de l'époque.

Dans le personnel domestique, les femmes étaient en majorité, ce qui fait contraste avec les populations rurales récemment étudiées. Selon nos sources, 40% seulement des servantes étaient des immigrées.

Les pensionnaires formaient un groupe hétérogène, mais, en tenant compte du pourcentage élevé de femmes isolées et de veuves, nous pouvons supposer qu'il s'agissait principalement de personnes nécessiteuses. Les personnes qui vivaient comme hôtes de ménages pouvaient probablement — et souvent au détriment de leur situation d'existence — obtenir ainsi des revenus d'appoint.

THE COMPOSITION AND STRUCTURE OF THE BRUGES FAMILIES AT THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY

by
Eddy VAN LOOCKE

SUMMARY

Wherever or however one lives, everybody belongs to a family. Since families may present many structures, an investigation of their composition in the present and in the past is necessary.

In early 19th-century Bruges we find mainly small families (4.1 on an average), mostly nucleus-families (married people with possibly some children).

The average family-size was considerably larger among the wealthy middle class than among employees. The cause was found in the more numerous presence of children, relatives and staff. Financial need caused many people of Bruges to go and live with relatives or in a guest-family. For that matter, about 24% of the families lived under one roof with other families. In spite of the fact that birth-control was not yet applied on a large scale, we found only 2.6 children on an average per family with children. That low figure can be accounted for by the hight marriage-age and the bad social situation.

Among the domestic staff the women were largely in the majority, as opposed to the rural populations already investigated. According to the source only about 40% of the women-servants were immigrants.

The boarders constituted a heterogeneous group. Because of the high percentage of unattached women and widows, we may assume that they were mainly destitute people. Thus the guest-families could probably make some extra money (and in many cases to the detriment of their condition of living).

Eddy Van Loocke, Hertsvelde 18, 8200 Brugge